

Ville Kivimäki

Sodan kuolemankulttuurin ja tunteenkäsittelyn historiaa

Ilona Kemppainen, Isänmaan uhrin. Sankarikuolema Suomessa toisen maailmansodan aikana, Bibliotheca Historica 102. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2006.

Ilona Kemppaisen väitöskirja *Isänmaan uhrin* on merkittävä teos kolmella saralla. Se kuuluu sekä tunteiden historian että kuolemankulttuurin Suomessa vielä varsin niukkaan tutkimustraditioon, ja se on ensimmäisiä suomalaisia monografioita niin kutsutun uuden sotahistorian alalla. Toisen maailmansodan aikaisen sankarikuoleman käytäntöjen ja merkitysten valitseminen tutkimuskohteeksi on ollut rohkea valinta, ja se kantaa pitkälle; joistain heikkouksistaankin huolimatta arvelen *Isänmaan uhreista* tulevan keskeinen viitekohta tutkimukselle vuosiksi eteenpäin.

Väitöskirjansa johdannossa Kemppainen itse määrittelee tutkimuksensa lähinnä mentaliteettien historiaksi. Mentaliteetit ovat hänen mukaansa "ennen kaikkea arkielämän itsestään selviä ajatus- ja toimintamalleja, sekä vaihtoehtojen puutetta." (s. 29) Tutkimuskohteenaan olevien mentaliteettien hahmottamiseksi Kemppainen esittelee menetelmänään diskurssianalyysin, joskin konstruktionismin lievemässä muodossa. Hän painottaa mielestäni aivan oikein, ettei foucaultlainen lähestymistapa tarkoita kaiken palauttamista kielellisiksi diskursseiksi, vaan nämä ovat yhteydessä ei-diskursiivisiin fyysisiin kokemuksiin, tiloihin ja käytäntöihin. Kemppainen toteaa myös Michel Foucault'n valta-käsitteen vaikuttaneen työhönsä. Näin onkin, mutta varsin implisiittisesti. Valta, diskurssi ja dispositiivi eivät ole tutkimusta olennaisesti jäsentäviä käsitteitä, joihin palattaisiin toistuvasti varsinaisissa käsittelyluvuissa ja joita samalla täsmennettäisiin ja uudelleenmääriteltäisiin empirian valossa. Kemppaisen kiinnostus kohdistuu selvästi enemmän sankarikuolemaan empiirisenä ilmiönä kuin tutkimuksen metodologiaan. Lukijan mieltymyksistä riippuen tätä voidaan pitää joko työn ansiona tai heikkoutena. Joka tapauksessa käsitteiden määrittely ja työn metodologinen perusta liikkuvat nyt sen verran yleisellä ja esittelevällä tasolla, että johdantoluku muistuttaa paikoin akateemista

sisääntulorituuaalia, jonka jälkeen päästään varsinaiseen asiaan - ja tätä muodollista tanssahteluahan väitöskirjan johdannolta edellytetäänkin.

Työn keskeinen tutkimuskysymys on, miten sankarikuolemaan suhtauduttiin toisen maailmansodan Suomessa. Tämän kysymyksen kautta tarkastellaan laajemmin suomalaisen yhteiskunnan sodanaikaisia arvoja ja suomalaisten omakuvaa. Rintaman ja kotirintaman välinen vuorovaikutus sankarikuoleman määrittelyssä muodostaa tutkimuksen keskeisen kiinnostuskohdan, sillä juuri kuolemassa koti ja rintama kohtasivat konkreettisimmin ja pyrkivät antamaan toisilleen merkityksen. Sankarikuolema avaa Kemppaiselle ikkunan suomalaisen nationalismiin, uskonnon, sukupuolen ja uhrin yhteensovittamisen tarkasteluun. On tärkeää ja hienoa, ettei näitä sinänsä abstrakteja konstruktioita jäädä tutkimaan vain ylhäältä alas laskeutuvina valtamekanismeina, vaan sekä koettuihin tunteisiin vastaavina että näiden tunteiden muokkaamina ilmiöinä. Luokka-aspekti on Kemppaisen työssä läsnä varsin vähän, vaikkei puutukaan kokonaan. Olisikin kiinnostava tietää, johtuuko tämä sodanajan yhdenmukaistetun ja sensuroidun julkisuuden siirtymisestä aineiston kautta tutkimukseen vai oliko kyseessä todellinen luokkaeron kokemuksen heikkeneminen talvisodan hengessä.

Helsingin Sanomien arvostelussa 6.4.2006 Jukka Tarkka kritisoi Kemppaista lähdepohjan niukkuudesta. Väite on yllättävä. *Isänmaan uhrin* perustuu mielestäni hyvinkin monipuoliseen lähdeaineistoon: sota-ajan kirjeisiin, kuolinilmoituksiin, lehtiartikkeleihin, kaunokirjallisuuteen sekä kaatuneiden hoitoa ja hautausta koskevaan ohjemateriaaliin. Myös muistitietoaineistoa on mukana, joskin olisin itse toivonut sen laajempaa ja uteliaampaa käyttöä. Ehkä näin olisi auennut ristiriitaisempi ja säröisempi kuva virallisen sankarikuolemakultin takaa tai toisaalta kultin juuret yksityisessä surussa ja lohdutuksen tarpeessa olisivat nousseet vielä selvemmin esiin. Nyt muistitiedosta poimitaan vain muutama täydentävä tieto. Tämän puutteen kirjoittaja toki itsekin tiedostaa ja toteaa.

Kemppaisen valitsema lähestymistapa on viisas ja inhimillinen. Perinteisen suomalaisen sotahistorian ja teoreettisemmista lähtökohdista ammentavan sodan kulttuurihistorian väliin aukeava kuilu voisi houkuttaa tulkintaerojen kärjistämiseen, jopa provokaatioon. Niinpä nationalistis-uskonnollinen sankarihautajaisretoriikka on hyvin altis kuoleman

raadollisuuden ja välineellisyyden paljastavalle kriittiselle analyysille.¹ Kemppainen välttää kuitenkin näin yksipuolisen tulkinnan ja korostaa, että "[t]ämän teoksen nimenkin voi ja saa tulkita molemmista lähtökohdista: isänmaan uhrin voidaan sekä antaa vapaaehtoisesti että ottaa väkisin." (s. 251) Näin ollen kirja ei jää uusintamaan sotaista sankariretoriikkaa, muttei myöskään tyypistä yleviä fraaseja ainoastaan sumuttavaksi propagandaksi, jonka takana olisivat pimennossa "todellisemmat" motiivit. Sankaripuheelle oli sellaisenaan tarvetta; se saattoi aidosti lohduttaa ja tarjota kuolemalle halutun merkityksen.

Aiheen varsinainen käsittely alkaa kaatuneiden evakuoinnin laajalla esittelyllä. Luku perustuu pääosin aiempaan tutkimuskirjallisuuteen, ja sen laajuus selittyy suomalaisen evakuointikäytännön omaperäisyydellä: miksi juuri suomalaisille oli tärkeää saada kaatuneet kotiseurakunnan multiin, kun käytännöt muualla maailmassa olivat toisenlaisia? Oivaltava huomio on vuoden 1918 perintö: kaukainen hauta metsässä viittasi kansalaissodan punaisten "epäkunnialliseen" kuolemaan, kun taas sankarihauta omalla kirkkomaalla liitti toisen maailmansodan kaatuneet vapaussodan sankarijatkumoon.

Analyysit sankarikuolemasta sota-ajan kirjeissä ja kuolinilmoituksissa kuuluvat mielestäni työn parhaimpiin osioihin. Kaatuneiden omaisten eli "surevien piirin" kirjeistä käy riipaisevasti ilmi ihmisten halu saada menetykselleen ja järkkyneelle elämälleen merkitys. Kristinuskolla oli tässä ratkaiseva rooli, joko kokijoiden omakohtaisista lähtökohdista käsin tai sotilaspastorien ja kirkon tarjoamana merkityksenantajana. Kemppainen lukee lehtien varsin niukkasanaisia kuolinilmoituksia taitavasti merkitystä, muutosta ja jatkuvuutta tulkiten. Hän operoi menneisyyden ehdoilla ja menneisyyden toimijoita ymmärtäen. Diskurssi- ja valta-analyysi jää varsin ohueksi, mutta tässä kohden kyseistä puutetta voi pitää työn etuna. Muistosäkeitä diskursseiksi palauttavan dekonstruktion sijaan ihmisten toiminnan, tunnekäsittelyn ja merkityksenannon puitteet ja keskinäiset suhteet tulevat ymmärretyiksi omista lähtökohdistaan.

Kirjeistä ja kuolinilmoituksista alkaa hahmottua Kemppaisen myöhemmin "uhrin logiikaksi" (s. 250) nimeämä dynamiikka: mitä suurempia uhraukset olivat olleet, sen tärkeämmäksi muuttui puolustettava asia. Kun henkilökohtaisille menetyksille ja surulle voitiin, ainakin julkisesti, antaa mielekäs merkitys vain uskonnollis-isänmaallisessa

viitekehyksessä, tulivat nämä uhrin sitoneeksi kansalaisia yhä tiukemmin sotaponnisteluihin ja yhä uusiin uhrauksiin. Jossain tosin olisi tullut raja vastaan, ja annettujen uhrien suuruus olisi ylittänyt sietokyvyn suhteessa niillä lunastettuun tulevaisuuteen. Lukuisissa tapauksissa näin kävikin - kristilliset ja patrioottiset merkitysmallit sankarikuolemalle eivät enää voineet tyhjentävästi tarjota lohtua ja selitystä menetyksille. Kun malja tulvi yli, tarjotut merkitysmallit saattoivat kääntyä myös itseään vastaan katkeruutena, kyynisyytenä ja kiukkuna. Kempaisen analyysi osoittaa, kuinka pitkäksi venynyt jatkosota kulutti armotta uskonnollis-isänmaallista merkityspääomaa. Kuolinilmoitusten ylevät fraasit antoivat sijaa toteavalle lakonialle, talvisodan ristiretkeläissotilaat alkoivat muuttua tavallisiksi suomalaisiksi miehiksi. Isänmaallisen retoriikan lieventyminen ei silti kerro ainoastaan sen loppuun kulumisesta, osin tämän voi tulkita myös arvojen sisäistymisenä. Vaikka "uskonto ja isänmaa" saattoivatkin pudota pois kaatuneen kuolinilmoituksesta, "koti" jäi jäljelle. Kesällä 1944 monet sotilaat suhtautuivat jo vihamielisesti korkealentoiseen sankaripuheeseen isänmaasta ja kristillisestä uhrikuolemasta, mutta kykenivät silti kokemaan taistelun yhä mielekkäänä. Uhrikuolema muuttui karummaksi ja arkisemmaksi. "Uhrin logiikan" käyttövoimaa ei silti ammennettu tyystin loppuun. *Isänmaan uhrin* osoittaa, kuinka kulttuuriin upotetut merkityksenannon strategiat ja niiden vastaavuus tai ristiriitaisuus kansalaisten oman kokemusmaailman kanssa ovat sodan ratkaisevia tekijöitä, niistä riippuu kansakunnan kollektiivinen koheesio tai hajautuminen.

Luku sankarihautajaisista ja vainajien muistamisesta jää mielestäni varsin kuvailevalle tasolle eikä tuo paljoakaan uutta tulkintaa jo aiemmin esitettyyn. Sankarikuoleman isänmaallis-uskonnollinen viitekehys toistuu edellisten lukujen tapaan, ja papiston asema sankarikuoleman todellisuuden määrittelijöinä ja ihmisten eräänlaisina esiyymmärtäjinä - merkityksellisen sanaston tarjoajina - terävöityy. Kiinnostavaa on, kuinka papisto kävi keskinäistä väittelyään sotilaallisen ja kristillisen uhrikuoleman suhteesta; etenkin talvisodan aikana osa kirkonmiehistä samaisti jokaisen kaatuneen ristiretkeläiseen, jonka tuonpuoleinen autuus oli uhrin kautta taattu. Sodan pitkittyessä uhrien samuus tuli ongelmallisemmaksi ja autuus jälleen riippuvaisemmaksi kaatuneen henkilökohtaisesta uskosta. Joidenkin pappien tapa pitää uskonpuutetta isänmaan petturuutena ja vaatia suremisen ja lohdutuksen tilalle "uhrin iloitemista" tarjoaisivat eväitä kriittisemmällekin

analyysille. Kaukana ei ole ajatus halukkaasta uhraamisesta ja uhrilla hekumoimisesta. Kovin pitkälle tähän suuntaan Kemppainen ei kuitenkaan ole halunnut työtään viedä, vaikka varovaisesti hipaiseekin tätä mahdollisuutta kirjan yhteenvedossa (s. 253). Pohdinta Väinö Linnan *Täällä Pohjantähden alla* -trilogian sankarihautajaiskuvauksesta tuo lukuun kaivattua kontrastia.

Myös luku sankarikuolemasta kaunokirjallisuudessa on pääosiltaan romaanien ja novellien sisältöä kuvailevaa, ei niinkään analyttistä tulkintaa. Ehkä kyse on työn onnahtavasta jaottelusta, sillä monet kaunokirjallisen aineiston sinänsä mainiot analyysitulokset käyvät ilmi vasta seuraavissa käsittelyluvuissa. Nyt luku "Romaanitaiteen sankarivainajat" muodostaa kirjaan nopeasti ylikahlattavan suvantokohdan, jonka kuvailun tarpeellisuutta tässä laajuudessa jää miettimään.

Väitöskirjan viimeiset varsinaiset käsittelyluvut "Suomalainen sotilas" ja "Naiset ja sankarikuolema" paikkaavat kuitenkin hyvin kahden edeltävän luvun puutteita. Esiin nousevat sankarikuoleman sukupuolittunut dynamiikka sekä sotivan kansakunnan nais- ja miesideaalit. Uhrin käsittely äiti-poika-suhteen kautta vie työtä hyvin eteenpäin ja tuottaa tärkeitä oivalluksia. Kuten Kemppainen toteaa, äidin uhrilahjan korostaminen siveellisyysuskonnollisessa hengessä toi mukanaan ennalta arvaamattomia seurauksia: kaikista sotilaista iästä ja muista perhesuhteista riippumatta tuli jälleen "poikia". Vaikka tälle hoiva-asetelmalle olikin käyttöä, pidemmän päälle se osoittautui kestävämmäksi riistäessään miesten aikuisuuden. "Kyllästymisen sankarikuolemaan ja uhrista puhumiseen on voinut osaltaan olla kyllästymistä epätodelliseen sukupuolten välisen suhteen kuvaukseen," Kemppainen kirjoittaa osuvasti (s. 255). Tähän liittyen näyttää siltä, että ylevä sankarikuolema vastasi parhaiten nuorison ja vanhemman väen käsityksiä isänmaasta ja uskonnosta, kun taas aktiivisessa elämänvaiheessa olevien aikuisten oli vaikeampi samaistua veriseksi todeksi käyneen uhrinäytelmän roolijakoon - heillä oli niin paljon muutakin huolehdittavaa. Sekä sankarikuoleman äiti-poika-asetelmassa että (kärjistäen) "parasta nuorisoaan" uhraavien vanhusten mielenmaisemassa on runsaasti tilaa lisätutkimukselle, jolle *Isänmaan uhrin* tarjoaa hyvän lähtökohdan. Kemppaisen tulkinnot "puhtaan uhrin" olemuksesta ja "hyvästä kuolemasta" hahmottavat suomalaista kuolemankulttuuria sodassa.

Jos väitöskirjan väliin mahtuukin muutama epäanalyttisempi luku, työn lopussa kriittinen tutkijanote vie voiton.

Itselleni palkitsevimpia kohtia *Isänmaan uhreissa* ovat ne, joissa Kemppainen tarkastelee ihmisten tunteiden sitoutumista ja eriytymistä kansallisista merkityksistä: halua löytää jotain "elämää arvokkaampaa", tämän kytkeytymistä "uhrin logiikkaan" sekä myös näiden pyrintöjen haaksirikkoa. Tunteiden kontrolli eli etenkin pappien kamppailu "liiallisia" tai "vääränlaisia" surunilmauksia kohtaan kertoo tunteiden poliittisuudesta. Sanojen loppuminen surun keskellä ja surijoiden kääntyminen sisäänpäin pois fraaseista ja virallisesta retoriikasta viittaavat sodan traumoihin, vaikkei Kemppainen trauman varsin ongelmallista käsitettä hyödynnäkään. Tällainen tunteenkäsittelyn historia sodassa on erinomaisen arvokasta jatkotutkimustakin ajatellen.

Ilona Kemppainen on kirjoittanut perustavaa laatua olevan väitöskirjan erittäin tärkeästä aiheesta. Työ avartaa merkittävästi tietoaamme Suomen viime sodista, vahvistaa tieteellisesti monia jo esitettyjä oletuksia ja päivittää samalla suomalaista sotatutkimusta viimeisen 15 vuoden aikana tehdyn kansainvälisen tutkimuksen tasolle sankarikuolemasta, uhrista ja sotivasta kansakunnasta. Se tulee toimimaan myös tärkeänä viitekohtana tulevalle tutkimukselle, sillä aihe ei suinkaan ole tällä työllä loppuun kaluttu². Mainituista puutteistaankin huolimatta *Isänmaan uhrin* on hyvin palkitsevaa ja välttämätöntä luettavaa sotien 1939– 1945 kulttuurihistoriasta kiinnostuneelle.

Kirjoittaja on filosofian maisteri, joka tekee väitöskirjaansa suomalaisesta sotakokemuksesta ja sodan traumasta noin vuosina 1944– 1954 Åbo Akademin historian oppiaineessa.

¹ Ks. Juha Siltala, 'Sodan psykohistoriaa', teoksessa Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (toim.) *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Minerva Kustannus, Helsinki & Jyväskylä 2006, 45; "uuden" ja "vanhan" sotahistorian tulkintaeroista ja kohtaamisesta ks. samassa teoksessa Joanna Bourke, 'Uusi sotahistoria', 21– 42.

² Tällä hetkellä ainakin Tuomas Tepora tekee väitöskirjaansa varsin samasta aihepiiristä, Suomen lipusta uhrisymbolina 1920-luvulta toiseen maailmansotaan, mutta erilaisia näkökulmia hyödyntäen.